

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

Абдиева Ч.И.

**ЭГЕМЕНДҮҮ ДООРДОГУ КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЭЛЕКТРОНДУК
 МАСС-МЕДИАЛАРДЫН ТАРЫХЫЙ ЭТАПТАРЫ**

Абдиева Ч.И.

**ИСТОРИЧЕСКИЕ ЭТАПЫ ЭЛЕКТРОННОГО МАСС-МЕДИА
 В ЭПОХУ СУВЕРЕННОГО КЫРГЫЗСТАНА**

Ch.I. Abdieva

**HISTORICAL STAGES OF ELECTRONIC MASS MEDIA
 IN THE EPOCH OF SOVEREIGN KYRGYZSTAN**

УДК: 801.8 (575.2)

Макалада Кыргызстан эгемендүүлүктү алгандан кийин маалымат берүү тармагы компартиянын көзөмөлүнөн бошоп, эркин гезиттер чыгып, сөз эркиндиги басма сөздөн баиталып, андан кийин радио менен телекөрсөтүүлөрдө менчиктин жолуна түшкөндүгү тууралуу маалыматтар камтылды. Массалык маалымат каражаттары тууралуу мыйзамдар биринин артынан бири чыга баиштады. Телекомпаниялар мыйзамдын негизинде иш алып барышты. Андан сырткары юстиция министрлигинен бир топ ММКлар каттоодон өткөрүлдү. 2003-жылы «Журналисттер» коому тарабынан атайын мониторингдин жүргүзүп, «Печатные и электронные СМИ Кыргызской Республики» деп аталган маалымдоону жарыкка чыгарган. Ошол жылы мониторингдин адисттери ар бир шаар, райондорго барышып, жергиликтүү чыгып турган гезиттердин редакциялары жана эфирге программаларын даярдаган телеканалдардын, радиостудиялардын жамаатары менен кезигишкен. ММКнын тарыхый этаптарындагы бөлүнүштөрү тууралуу варианттар камтылды.

Негизги сөздөр: массалык маалымат каражаттар, мыйзам, басма сөз, масс-медиа, радиоуктуруу, телеберүү, эфир, мамлекеттик телеканал, менчик телеканал.

В статье отражен процесс развития СМИ республики после обретения национального суверенитета, когда средства массовой информации вышли из-под партийного контроля и получили свободу деятельности. Начали один за одним появляться законы о средствах массовой информации, на основе которых стали работать частные печатные и электронные СМИ. Министерство юстиции республики зарегистрировало целый ряд новых органов масс-медиа. В 2003 году общественная организация «Журналисты» по итогам специального мониторинга выпустили информа-

ционное издание «Печатные и электронные СМИ Кыргызской Республики». В рамках мониторинга специалисты общества посетили на местах редакции, студии радио и телераздачи и встретились с сотрудниками. Также в статье показаны описанные исследователями варианты этапов исторического развития СМИ республики.

Ключевые слова: средства массовой информации, закон, печать, масс-медиа, радиовещание, телевидение, эфир, государственный телеканал, частный телеканал.

The article reflects the process of media development after gaining national sovereignty, when freedom was gained from the control of the Communist Party, when the first independent newspapers began to appear, then radio and television on a private basis. One by one, laws on the media began to be created. Television companies began to work on the basis of these laws. The Ministry of Justice of the Republic has registered a number of new media. In 2003, the public organization "Journalists", following the results of special monitoring, released the information publication "Printed and Electronic Media of the Kyrgyz Republic". As part of the monitoring, the company's specialists visited editorial offices, radio and television broadcast studios in the field and met with employees. The options described by the researchers for the stages of the historical development of the media are shown.

Key words: mass media, law, press, journalism, broadcasting, television, broadcasting, state television channel, private television channel.

Кыргыз жергесинде эгемендүүлүк 1991-жылдын 31-августунан башталды, ушул күн улуттук майрам катары жыл сайын белгиленет. Маалымат берүү тармагы компартиянын көзөмөлүнөн бошоп, менчиктин жолуна түшкөн. Мисалы, "Вечерний Фрунзе" деген

гезит компартиянын горкомунун карамагынан бошонуп, “Вечерний Бишкек” деген эркин гезитке айланды (азыр бул жумасына үч жолу чыккан эң тираждуу гезит). Сөз эркиндиги басма сөздөн башталды, радио менен телевидениеге кезек кийин жетти. 1992-жылы “Массалык маалымат каражаттары жөнүндө” деген мыйзам чыкты. 1993-жылы Кыргызстандын Конституциясы кабыл алынды. Бул сөз эркиндигинин кепили болду, 16-беренесинде ар бир жаран “өзүнүн көз карашын эркин билдирүүгө, ой-пикирин жайылтууга, басма сөз эркиндигине, маалымат берүү жана аны таратууга” жол ачылды. Андан кийин бул тараптагы мыйзамдуулук дагы тереңдеди.

1997-жылы журналистика кесибине түздөн түз тиешелүү эки мыйзам жаралды – “Журналисттин профессионалдык иш-аракеттери жөнүндө”, “Маалыматка жетишүүнүн кепилдиги жана эркиндиги жөнүндө”. Сыртынан караганда жакшы кадам болду, бирок ичинен карасаң бул жерде бир терс маанидеги карамакаршылык жараткан нерселер жазылып калган. Бир жагынан “журналисттик тергөөгө” укук берилет (биринчи мыйзамдын 9-беренеси), экинчи жагынан маалымат берген адамдан уруксат алмайынча, аудио-видео каражаттарын пайдаланууга тыюу салынат (аталган мыйзамдын 7-беренеси). Бул колдорун бош коюп, буттарын тушап койгонго барабар. Экинчи мыйзамдын түпкү мааниси жокко чыгып турат, себеби журналисттик изилдөөдө эркин түрдө маалымат алууга жол берилбейт. Мындай жыйынтык атайын фокус-группа аркылуу аткарылган иликтөөдөн (соц-опрос) кийин чыгарылган [1, 75-б.].

Ошол кезде өлкөнү жетектеген Акаевдин юристтери ушундай “жылчык” жасашып, бийликти сындаган авторлорго жолто кылышты. Ушундай “чеберчилик” көрсөткөн юристке коомчулук “хитроумный” деген эпитетти ыйгарган - Леонид Левитин 90-жылдардын аягында Германияга көчүп кеткен, бирок анын “таланттуу” шакирттери юридикалык жактан Акаевди биринчи революцияга чейин тейлешкен, эң көрүнүктүүсү Данияр Нарынбаев. Ал экинчи президентке өтүп кетип, анан үчүнчүгө өткөндө “токтоушту”. Телерадио арналган мыйзамдын долборун ушулар бийликке керектүү “тартипке” келтиришкен.

2006-жылы “Кыргыз Республикасынын улуттук телерадиоберүү корпорациясы жөнүндө” деген мыйзам пайда болду, андан кийин 2008-жылы “Телеберүү жана радиоберүү жөнүндө” мыйзамды кабыл алышты. Бирок өлкөбүздө коомдук телерадиоберүүнү камсыз кылган борбор түзүлгөн жок. Формасы түрүндө аталышы жазылды, иш жүзүндө улуттук телерадио-корпорация толук бойдон президенттин кол алдында идеологиялык курал катары сакталып калды. Корпорациянын жетекчиси президенттин эрки менен

кызматка коюлат жана алынат. 15 кишиден турган Көзөмөл кеңеши да президентке көз каранды. Ушундай кырдаалда “наблюдательный совет при общественной телерадиовещательной корпорации выполнил свою историческую миссию” деп жазган эксперттер чындыктан алыс турушат, себеби “миссия не выполнена” [2]. «Общественный» деген статуска жете элек болсок, «тарыхый миссия» кантип аткарылмак эле, бул бийликтин көңүлүнө жаккан «легенда».

Эгемендүүлүк башталгандан кийин Кыргызстандын юстиция министирлигинде бир топ маасалык маалымат каражаттар катталган. 2015-жылдын көрсөткүчү боюнча күбөлүк (свидетельство о регистрации) алгандардын жалпы саны мындай: гезиттер - 986, телекомпаниялар - 109, радиостанциялар - 59. Мунун ичинен азыркы учурда реалдуу түрдө иштегендердин саны «белгисиз» деп эксперттер билдиришет, бул маселе боюнча эч ким мониторинг жүргүзгөн эмес дешет. Ушундай тыянакты биз тактап кетели, себеби бир жолу «мониторинг» болгон, аны «Журналисттер» коому 2003-жылы өткөрүп, «Печатные и электронные СМИ Кыргызской Республики» деп аталган маалымдоону (справочникти) жарыкка чыгарган. Ошол жылы мониторингдин адисттери ар бир шаарга, ар бир районго барышып, жергиликтүү чыгып турган гезиттердин редакциялары жана эфирге программаларын даярдаган телеканалдардын, радиостудиялардын жамаатары менен кезигишкен. Ошол иштин көрсөткүчтөрү орус тилинде минтип жазылган. «По состоянию на 2003 год. Печатные СМИ КР: газеты - 127, журналы - 4, бюллетени - 2. Всего по стране печатных СМИ - 133. Электронные СМИ КР: радио - 20, телевидение - 27. Всего электронных СМИ - 47» [3]. Мындай маалымат изилдөөлөргө буга чейин кирген эмес. Эми бул 15 жыл мурун болгон көрүнүш, андан бери сан жагынан бир аз өстү (өзгөчө цифровой телеберүү форматына өткөндөн кийин). Албетте, сапат жагы деле астыга жылды, муну өзүнчө иликтейбиз.

Эми “периодизациялоо” маселесине өтөлү, бул орчунду нерсе, себеби ар кандай түрдөгү, ар кандай негиздеги варианттар түзүлгөн. Бул иш логикадан тайбай, учурдагы саясаттын жана мезгилдин маанилүү бурулуштарынын контекстинде каралышы керек. Мисалдарга кайрылалы. Г.Ибраева менен С.Куликованын китебинде биздин ММКлардын тарыхы төрт этапка бөлүнөт: 1 этап (1991-1992) - “провозглашение свободы прессы”; 2 этап (1993-1995) - “перелом в отношениях с властью и переосмысление СМИ своей роли и функций”; 3 этап (1996-1999) - “окончательный “развод” с властью”; 4 этап (1999-2000) - “перераспределение и концентрация медиа-собственности путем образования медиа-холдингов” [4, 27-46-бб.].

Бул Акаевдин доорунда жазылган китеп, ошондуктан бир эле бийликтин ичиндеги «этаптар» 10-жылдык мөөнөттү камтыйт, ал эми 20 жылдык мезгилди алсак, анда бул эки бөлүктүн (этаптын) бири болуп калат. Анан бул эки этап эки президенттин (Акаев менен Бакиев) доору менен чектелет. Эгерде чейрек кылымды алсак, анда үч этаптын бири болот, үч этап үч президентке таандык. Ушул жерден логиканын биринчи ченеми чыгат.

Кыргызстанды башкараган ар бир президенттин өзгөчөлүктөрү даана көрүнүп турат – ар биринин жеке мүнөзүнө, стилине жана аракетине жараша. Бири бирине окшоштук жагы бирдей эле, бул массалык маалымат каражаттарын чөк түшүрүп, кол астында кул сыяктуу кызмат кылдыруу үмүтү. Үчөө тең (Акаев-Бакиев-Атамбаев) оппозициялык журналисттерди жек көргөн, булардын мыктыларын доо арыз менен, соттук штрафтары менен баскан. Бакиевдин учурунда эки белгилүү журналист (Алишер Саипов менен Геннадий Павлюк) киши колду болуп өлтүрүлгөн. Акаев менен Бакиевдин дагы бир окшоштугу бар – экөө тең өлкөдөн элдин каарынан коркуп качып кетишкен. Үчүнчүсү качкан жок, бирок элдин сүймөнчүк жетекчисине айланбады.

ММКнын тарых этаптары кенен масштабга жалпылоо менен аныкталган варианты да бар. А.Дүйшөкееванын китебинде эки гана этапка бөлүнөт - биринчиси (1927-1991) - «калыптануу жана өнүгүү»; экинчиси (1991-2010) - «өнүгүүнүн жаңы этабы». Башка сөз менен айтсак, бул жерде «совет доору» менен «эгемендүү доорун» бири биринен ажыратылган көз караш [5, 35-93-бб.]. Бул эми этаптарды камтыган эки «период».

Дагы бир вариантка көңүл буралы. Ж.Акматабекованын кандидаттык диссертациясында эгемендүү доордогу ММК тарыхы мындай бөлүнөт.

1. Эгемендүү ММКнын түзүлүшү, мамлекеттик эмес ММКлардын пайда болушу (1991-1996).

2. Бийлик жана ММКнын келишпестиги (1996-1999).

3. ММК жана өлкөдөгү урунттуу саясий жагдайлар (2000-2009).

4. Апрель революциясы жана ММКдагы жаңы түзүлүш (2010-2014).

Эми ушунун негизинде автор «ММКнын өнүгүүсү өлкөнүн саясий, социалдык, экономикалык факторлору менен тыгыз байланышта экендиги аныкталды» дейт, бирок берилген этаптарында «Апрель революциясынан» башка факторлор көрүнбөйт [6, 7-9-бб.]. 2002-жылдын «Аксы окуясы», 2005-жылдын «Март революциясы» сызылып калыптыр. Бийлик менен масс-медиаалардын «келишпестиги» төрт эле

жылга таандык эмес (1996-1999), бул процесс эгемендүүлүк башталгандан бери бүтпөй, созулуп эле келе жатат.

Мындай жалпы сөздөр менен (түзүлүш, келишпестик, урунттуу) периодизациялоонун мааниси чыкпайт, себеби логика жок. Эми жыйынтык чыгаралы. Кыргызстандагы ММК тарыхын чагылдырганда, басып өткөн жолунун этаптарын өлкөнү башкарган президенттердин жетектөө мөөнөтүнө ылайык кылып, үндөш катары караганыбыз туура болот, себеби жалпы тарыхыбыздын логикасы ушундай багытка таянат. Советтер Союзунун тарыхын алсак деле, ал жогорку бийликке ээ болгон инсандардын мөөнөтүнө жараша өнүккөн, ошондуктан ММКнын тарыхый жолун ушул мөөнөттөргө жараша бөлгөнүбүз оң. Мисалы мындай түрдө: Лениндин доорундагы этап (1917-1924); Сталиндин доору (1924-1953); Хрущевдин (1953-1964); Брежневдин этабы (1964-1982); Андропов менен Черненкоун доору (1982-1985); Горбачевдин этабы (1985-1991). Андан ары эгемендүүлүктүн тарыхы.

Кыргыз Республикасынын эгемендүү жолуна жараша ММКлардын өнүгүүсүн эл шайлаган президенттердин мөөнөттөрүнө такап карашыбыз керек. Этаптарга бөлүүнү төмөнкүдөй кылып сунуштайбыз.

1. Биринчи президент Аскар Акаевдин доорундагы этап (1991-2005).

2. Экинчи президент Курманбек Бакиевдин этабы (2005-2010).

3. Үчүнчү президент Алмазбек Атамбаевдин этабы (2011-2017).

4. Төртүнчү президент Сооронбай Жээнбековдун учурундагы этап (2017-жылы башталды).

Мындан ары этаптар «бешинчи, алтынчы» деп улана берет. Президенттин мөөнөтүн узартпаса (азыр Конституциябыздын нормасы боюнча бир адам 6 жылга бир эле жолу шайланат), анда кийинки этаптардын мөөнөтү «алты жылдык» өлчөмдөгү калыпка түшө берет.

Түштүк тараптагы электрондук ММКдын санын карап чыгалы. Юстиция министрлигинин каттоо тизмесиндеги расмий маалымат мындай: Жалал-Абад областында - 12 телерадиокомпания (ТРК); Баткен областында - 2 ТРК; Ош областында - 7 ТРК жана 1 радиостанция. Каттодон өткөндөрдүн көпчүлүгү жөн эле күбөлүк алуу менен чектелген. 2003-жылы өткөрүлгөн эсеп боюнча иш жүзүндөгү абал мындай болчу: Жалал-Абадда - 4 телекомпания; Баткенде - 1 радиоккомпания, Ошто - 6 телеканал жана 2 радиостанция [3, 50-56-б.].

Бүгүнкү күндөгү ММКлардын саны өзгөргөн. Ош областында - 7 ТРК жана 2 радиостанция; Жалал-

Абадда - 3 телекомпания; Баткенде - 2 ТРК 1 радиостанциялар менен толукталып турат.

Адисттердин арасында «коэффициент насыщенности телерадио пространства» деген термин бар, буга ылайык борбор шаарда жашаган жарандар 10 эфирдик каналдарды көрүүгө мүмкүнчүлүк алыш керек экен, областагы шаардын жарандары 6 каналды, айылдарда 4 каналды көрүүгө тийиш деп аныкталган. Өлкөбүз мындай талаптарга азыр негизинен жакын эле, бирок территориябыз телекөрсөтүү менен 100 пайыз камсыздана элек, кыргыз телеканалын таптыкыр көрө элек кыштактарыбыз да бар.

Мамлекеттик телеканалдын эфири Кыргызстандын 90% жерине жетет. Эң көлөмдүү аудиторияны ушул канал ээлейт. Бирок элдин жалпы пикирин түзүүгө кудурети жетпейт, себеби «коомдук» эмес, көпчүлүк буга ишенбейт - бийликтин кол алдында калган, тизгинден бошой элек деп. Ушул жерден Американын мисалын келтирсек, кептин сыры түшүнүктүү болот.

АКШ мамлекетинде электрондук маалымат каражаттар жаралгандан тартып эч качан мамлекеттик болгон эмес, бул жерде телеканалдар менен радиостанциялардын баарысы жеке менчик (частный), булар даярдаган программалар эфирге коммерциялык мүнөздө чыгып турат. Бирок америкалык Өкмөт коомдук телеберүүнү жаратып, финансалык жактан каржылайт, бул стандарттык түрдөгү коомдук телеберүү. Президентке талапкер болгондор дебаттарын (сөз жарышын) так ушул коомдук телеканал аркылуу эфирге чыгарышат, коммерциялык каналдар мындайды берүүгө укугу жок. Американын прессасында мамлекеттик да, коомдук да гезит жок, болгон эмес, бирок дүйнөгө маалыматты жеткириш үчүн “USA Today” деген гезит АКШ өкмөтүнүн каржылоосу менен чыгып турат. Болгону ушу.

Кыргызстандын алыскы аймактарына улуттук телеберүү жетпейт, ал жердеги жарандар коңшу мамлекеттердин программаларын көрөт. Мисалы, түштүк тарапта Өзбекстандын радиосу менен телеканалдарын көрөт - “Маргалон ТВ”, “Андижон ТВ”, “Фаргона ТВ”, “Наманган ТВ”, “Ешлар ТВ”, радио “Эхо долины”, “Радио Тироз”. Бул жөнүндөгү маалымат кыргыз изилдөөчүсү Н.Джумагазиеванын китебинде бар [7, 90-91-бб.]. Кыргыз телеберүү кайсы айыл-кыштактарга жетпегенин тизмелеп, анан ошол жерде кандай техникалык каражаттар жок экенин такташ керек. Мындай ишти мониторинг аркылуу ат-карсак болот.

Буга чейинки изилдөөлөр башка тараптарын карашкан. 2013-жылы “Журналисттер” бирикмеси “Исследование СМИ Кыргызской Республики” деген ишти аткарып, телерадио тиешелүү төмөнкү аспекти жазып чыгышкан - “Язык ТВ в разрезе регионов”; “Объем вещания в сутки и доля собственной продукции”; “Гендерный состав журналистов”; “Средняя зарплата журналистов на ТВ и радио”; “Доля тележурналистов, имеющих высшее журналистское образование” [8, 172-174-бб.].

Албетте, бул абдан эле керектүү маалымат, бирок “охват населения телевещанием” деген орчунду маселеге көңүл бурулган эмес. “Гендер” боюнча 5 графикалык бөлүмдөр түзүлүптүр [9, 19-23-бб.]. Грант берген чет элдик уюмга бул өтө маанилүү болсо керек, ал эми кыргыздарга мындай нерсе негизги көрүнүш эмес, көрөрмандарды эркек менен аялдардын “пропорциясы” кызыктырбайт.

2017-жылдан баштап Кыргызстандагы телеберүү санариптик (цифровой) форматка өттү, электрондук маалымат каражаттарынын өнүгүүсүндөгү жаңы доордун ачылышы деп эсептелинет. Учуроу келгенде мунун өзгөчөлүктөрүн илимпоздор иликтеп чыгат, бул келечектеги иш.

Адабияттар:

1. Ибраева Г., Куликова С. Кыргызстандагы массалык маалымат каражаттарынын өнүгүү тарыхы жана азыркы кездеги абалы. - Бишкек, 2002. - 236 б.
2. Сатылканова А. История становления общественного телевидения в Кыргызстане. - Бишкек, 2015, Вестник КРСУ. - Т. 15. - №2.
3. Печатные и электронные СМИ Кыргызской Республики (справочник). - Бишкек, 2003. - 60 б.
4. Ибраева Г., Куликова С. История развития и современное состояние СМИ в Кыргызстане: результаты исследования. - Бишкек, 2002. - 304.
5. Дүйшекеева А. Радиожурналистиканын негиздери. Окуу китеби. - Бишкек, 2013. - 304 б.
6. Акматбекова Ж. Кыргызстандын массалык маалымат каражаттарынын өнүгүү тенденциясы (1991-2015). Филология илимдеринин кандидатынын авторефераты. - Бишкек, 2016.
7. Джумагазиева Н. Заманбап этаптагы Кыргызстандын масс-медиясы жана эл аралык көйгөйлөр. - Бишкек, 2018. - 232 б.
8. Кыргыз телевидениесинин тарыхы. Ч.Капарова “Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана”. Бишкек, №6, 2018.
9. Исследование СМИ Кыргызской Республики. - Бишкек, 2013. - 48 б.